

АВТОРСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ОБРАЗІВ У РОМАНІ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

У статті розглядаються особливості авторської інтерпретації історичних образів у романі П. Куліша «Чорна рада». Наголошується на визначальних рисах творчого світогляду автора, які зумовили специфіку осмислення ним знакових постатей національного буття. Доведено, що головні герої роману Куліша є цілком самодостатніми характерами, з власними поглядами на життя, ставленням до певних суспільно-історичних подій, життєвою філософією і переконаннями.

Ключові слова: П. Куліш, роман «Чорна рада», авторська інтерпретація, історичний образ, самодостатній характер, психологічний тип.

Творча спадщина Пантелеймона Куліша у сучасному літературознавстві та науці історії літератури здобула низку нових оцінок та критичних інтерпретацій. Водночас залишається низка питань, які є малодослідженими і потребують актуалізації з огляду на розвиток національного літературознавства, появу нових наукових концепцій щодо світогляду доби та контекстуального визначення у ній творчості П. Куліша. Так, фактично недослідженим залишається питання специфіки авторської інтерпретації історичних образів у романі письменника «Чорна рада». Окремі аспекти щодо цього досліджувалися у працях М. Драгоманова, М. Костомарова, Є. Нахліка, В. Петрова, Д. Чижевського та ін. Натомість саме дослідження цього питання дає змогу по-новому оглянути спадщину митця, через особливості тлумачення ним історичних образів визначити позиції автора щодо національного минулого та актуальні проблеми тогочасного життя. Відтак новизна даної статті полягає в аналізі інтерпретації Кулішем історичних образів, зокрема щодо їх ролі у бутті української нації.

Для світогляду Пантелеймона Куліша загалом притаманні такі риси, як поєднання релігійних, просвітительських і романтичних уявлень, що позначилося на його творчості, зокрема формуванні образів. Людську душу він розглядав як поєднання зовнішнього, того, що лежить на поверхні, та внутрішнього, глибинного, що є у людському серці. Кулішеві особливо імпонувала ідея Гердера про цінність національної самобутності та неповторності історичного шляху кожного народу. Він був прихильником думки про існування універсальних законів розвитку людства і природи, наголошуючи на тому, що збереження і вияскравлення національного розмаїття людства не випадкове, а має світову доцільність, відповідає загальним законам розвитку Всесвіту. Романтизм у світогляді П. Куліша дав про себе знати передусім в адаптації ідей Руссо до національної специфіки. Для нього хутір є центром національної

самобутності, «простих звичаїв». Також Куліш розглядав «національний дух» як самоцінну і самотворчу силу, вважаючи, що українці як нація, що тривалий час була поневоленою, жадаючи знайти правду, покликана виконати свою місію: утверджувати дійсний гуманізм, справедливі та рівноправні стосунки між народами, пріоритет духу над політикою і силою.

Для Куліша ідеал становить національна старовина. Письменник дає власне розуміння феномену української козаччини, критично ставлячись до стихійних козацьких і народних бунтів. М. Драгоманов вважав, що хоча «*Куліш пересолив і наговорив багато зовсім чудного, та все-таки зміна його поглядів свідчить, по крайній мірі, про те, що настав уже час, коли не можна цінити історію нашої України з погляду одного тільки національного, а надто перемішаного з православним...*». Куліш наголошував на необхідності осмислення історії та культури України, здобутків і втрат козацтва в європейському контексті, з орієнтацією на вселюдські цінності [4, 348]. Він мав свій ідеал української самостійної держави, але перемогала в його світогляді ідея «двоєдиної Русі», переконання, що доцільним є політичний союз України з Росією, їх культурна співпраця, паралельний розвиток національної самобутності обох народів. Відтак ідеальний герой Куліша репрезентує саме цю ідею.

Загалом Кулішем рухало прагнення працювати на збереження і розвиток національної самобутності українського народу та його європеїзації. У його літературних образах тісно поєднуються національна та європейська традиції бачення героїв. Він стояв на тому, що світ образної словесності не повинен бути художнім відповідником реальної дійсності. Літературний твір є ціннісним у тому випадку, якщо він насичений високими ідеалами, які знаходять своє втілення у літературних образах. Куліш стояв на тому, що справжній митець повинен бути представником і носієм високих моральних критеріїв у житті нації. Всі ці чинники та особливості світогляду письменника

суттєво вплинули на специфіку інтерпретації ним історичних образів.

Знаковим для історичної прози першої половини XIX століття став роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада» (1857). Твір друкувався починаючи з середини 40-х рр. XIX століття. Для того часу актуальною була ідея відродження національної української державності, тож автор звертається до часів боротьби України за самовизначення у таку ж складну добу. В інтерпретації національної історії Куліш виступив деміфологізатором романтичного міфологізованого уявлення про козащину. Він навіть досить категорично висловлюється про деякі феномени з козацького життя як козацька вольниця, гайдамащина, «руїнництво», що вважав суто негативними проявами козацького буття. Для нього було неприйнятним притаманне козакам прагнення до наживи, свавільництво та ін. Натомість ідею демократизму він пропонував пов'язати з ідеєю аристократизму, а націєтворчою силою письменник уважав середню верству населення.

Роман «Чорна рада» був написаний на основі багатой джерельної бази. Так, автор використовував матеріали зі збірок М. Максимовича «Украинские народные песни», «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» Платона Лукашевича, «Запорожская старина» Ізмаїла Срезневського, козацькі літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, різноманітні історіографічні й етнографічні джерела, архівні документи, зокрема, «История русов», «История Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського, «История Малороссии» Миколи Маркевича, «Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа», другий том «Истории государства Российского» Миколи Карамзіна, Києво-Печерський Патерик, «Тератургиму» Афанасія Кальнофойського, «Опис України» Гійома Боплана, латиномовні щорічники польського хроніста Веспазіяна Коховського, інші польські історичні джерела тощо.

В основі твору лежать історичні події, пов'язані з Чорною радою у Ніжині 1663 року, відповідно до чого творяться всі образи твору, зокрема історичні. Передусім Куліш розвиває тезу літописця Грабянки про те, що наказний гетьман Сомко і паволоцький полковник Іван Попович могли б об'єднати всю Україну в монолітну державу. На основі цього ідея народності ототожнюється автором із національною самобутністю. Куліш є точним у викладі історичних фактів, традицій, звичаїв, а водночас він дає їх власну художню інтерпретацію. Митець вважає, що психологічною основою для створення історичного роману має бути «натхнення», жива уява про людей та події, що можна назвати пророкуванням минулого. Для цього треба пізнавати минуле

життя в усіх його деталях. Тут головну роль грає творча уява митця.

Роман містить дві сюжетні лінії — історичну і любовну. Із романної традиції Вальтера Скотта Кулішеві особливо імпонувало відтворення національного характеру, колориту і духу доби. Тож сам митець реалізує цю тезу посередництвом образів, зокрема історичних, при цьому подаючи власне розуміння історії України XVII ст. Куліш був прихильником думки про те, що повстання Хмельницького стало не тільки повстанням одного племені проти іншого, одної релігії проти іншої, а повстанням нижчих станів Речі Посполитої проти панства. Суперечності в Україні після національно-визвольної війни призвели до феномену історичної «чорної ради». Через систему образів бачимо широку картину життя Право- та Лівобережної України.

У романі діють історичні персонажі — гетьмани Яким Сомко, Іван Брюховецький, ніжинський полковник Золотаренко (Васюта Ніжинський), генеральний писар Михайло Вуяхевич (у дійсності прихильник Сомка), московський окольничий князь Гагін. Напіввигаданим персонажем є Іван Шрам (прототипом його став паволоцький полковник, потім священик Іван Попович (Попенко)). Виклад у творі ведеться від імені розповідача, а історична подія є для автора приводом показати характери, їх реалізацію у художньому контексті твору. Таким чином, спостерігаємо авторську інтерпретацію подій через героїв. Є. Нахлік правомірно наголошує: *«Основні персонажі „Чорної ради”, виявляючи своє ставлення до суспільно-історичних подій, постають живими психологічними типами, переконливими суспільними й індивідуальними характерами ... і водночас несуть закладену в них певну авторську ідею. Розмаїтість позицій персонажів відбиває Кулішеві уявлення про різні суспільно-політичні орієнтації, моральні переконання та життєві цінності»* [6, 109].

Загалом кожен із героїв твору є носієм певної ідеї. Образи Шрама і Сомка втілюють собою ідею української автономної козацької держави. Вони стоять за політичний і військовий союз із Росією. Натомість образ кобзаря, що почерпнутий із реального життя, втілює індивідуальну моральну (в загальногуманістичному розумінні) чистоту, самовдосконалення. Курінний отаман Кирило Тур — символ ірраціонального життя, що ведеться відповідно до законів серця, для нього філософія кордоцентризму — визначальна життєва позиція. Літній запорожець Пугач — носій ідей соціальної рівності, демократичної козацької республіки; поміщик Черевань — хуторянства; закохані Петро й Леся — сімейного щастя.

Автор увів у роман вальтерскоттівський образ оповідача, що значною мірою є альтер-его самого митця. З одного боку, він співчуває героям, а з ін-

шого, прагне дати об'єктивну оцінку кожному з них. Кожен герой має свою позицію у житті, власну філософію буття, представляючи різні погляди, відмінні світоглядні системи. Тож посередництвом образів, передусім історичних, автор дає осмислення цих позицій. Головною для позитивних героїв є ідея України як Вітчизни. Передусім ця патріотична ідея живить Шрама і Сомка. Так, гетьман сенсом своєї життєдіяльності вважає припинення міжусобиць у козацько-старшинському середовищі, утвердження сильної гетьманської влади, посилення союзу України з Росією та утвердження автономного статусу Козацької держави. Він послідовно провадить думку про те, що два береги Дніпра повинні бути під однією булавою, тому виступає проти гетьмана Павла Тетері, що трактується автором як послідовник поляків і зрадник. Фактично Куліш вперше у своєму романі репрезентував образи історичних діячів національного рівня і масштабу.

Важливим для Куліша є через образи роману довести своє неприйняття козацьких і селянських повстань. Для нього позитивними є ті представники цих верств населення, які не бунтують. Призначення Запорізької Січі автор бачить у доведенні до союзу з Росією та звільненні з-під влади Польщі. Він симпатизує городовому, а не низовому козацтву. Водночас Куліш усвідомлює історичну роль народних мас, бо саме вони забезпечили перемогу гетьману Івану Брюховецькому на Чорній раді. Яким Сомко вважає, що для уникнення соціальних протистоянь у суспільстві кожній суспільній верстві необхідно дати певні привілеї, тоді нація стане єдиною. Ідея національності, яку озвучує Шрам своїми словами: «Блюдіться, да не порабощенні будете!», повинна об'єднати націю.

П. Куліш осмислює через образи твору конфлікт між державницькими і руїницькими началами в українській історії. Перше втілюється через образи старшини, городових козаків, Сомка, Шрама, друге — через образи запорожців, з їхньою стихійністю, національною несвідомістю, схильністю до соціального бунту. Вустами гетьмана Сомка автор засуджує тих зі старшини, хто готовий служити будь-кому. Він говорить, що неправильним із боку старшини є дозвіл гетьманувати будь-кому, аби тільки вони були при владі. І називає це «неситая жадоба старшунвання». Сомко хотів розвивати зв'язки України з Росією на умовах Гадяцьких пактів, що по суті своїй були вигідними для України. Натомість тут йому повну протилежність складає Іван Брюховецький, який готовий стати гетьманом на будь-яких умовах. Досягши своєї мети, Брюховецький ініціював доноси на Сомка у Москву, нібито той проти царя козацтво бунтує, радить людям від царя відступати, посилаючись на гадяцькі пакти.

Образ Сомка у романі є певною мірою ідеалізований.

Курінний отаман Кирило Тур постає символічним втіленням українського національного характеру. Дослідники вважають, що джерела цього образу сягають образів українських козаків-характерників. Його прототипом є образ козака Мамає. Кирило Тур втілює прагнення до абсолютної свободи. Цілком правомірно зазначав М. Костомаров щодо цього героя: *«Он трудится для правды, ибо осознал ее совершенство, но он осознал невозможность достигнуть ее на земле, и потому насмехается над собственным стремлением к правде... Он убежден в обманчивости земных благ, любви, семейства, но знает о их приятностях и готов сам насладиться ими при случае... Он знает, что любовь, семья, взаимность чувств, радость, горе, — все это вздор, все мечта; у него отняли жертву — он не горюет, ибо и сожаление о потерянном также мечта, вздор... Он осознал, что в мире все как-то нехстати, а потому и сам поступает так, как другим кажется нехстати: скрытен там, где бы нужно искренности, откровенен там, где другие скрытны; работает за Сомка, говорит за Брюховецкого; отнимает у Сомка невесту и отдает за Сомка жизнь. У него нет другого убеждения, кроме того, что жизнь ничего не стоит, а потому он смеется над жизнью, смеется над правдою, смеется над злом, смеется не забавляясь: если для него есть что-нибудь серьезное, то разве его собственный смех, которым он осушает невольню пробивающиеся слезы»* [5, 20–21]. Побратимом Кирила Тура є чорногорець Богдан. Після Чорної ради вони разом переселяються у Чорногорію. Фактично образ Кирила є яскравим виразником романтичного світосприйняття, втіленням прагнення до ідеалу добра і правди. Він певною мірою схожий на байронічних героїв. Образ Кирила Тура співзвучний із бароковим світоглядом, він неоднозначний, багатогранний, часто суперечливий.

Погоджуємося з тезою Є. Нахліка щодо того, що *«життя для Тура — гра, в якій можна вибрати будь-які ролі, адже те, що відбувається з людиною, — відбувається мовби поза нею. В авторському трактуванні цього образу найчіткіше проявилася властива романтичному художньому мисленню символізація: раз і назавжди сформована особистість перетворюється на свій символ. Вона не розвивається, події нанизуються на її життєвий шлях, створюють її біографію, залишаючи незмінною внутрішню суть»* [6, 128]. Кирило свідомий того, що світ недосконалий, але все ж він прагне до ідеалу добра і правди, хоч його і не можна досягнути. Психологічно сам П. Куліш виявляє близькість із характером Тура. В. Петров правомірно зазначає те, що в характері Тура присутні риси особистісної психології митця [7, 79–80]. Їх єднає передусім філософія

кордоцентризму, адже Тур керується ірраціональними законами свого серця.

Отже, у романі «Чорна рада» П. Куліш дав авторську інтерпретацію історичних образів. Для нього Яким Сомко є ідеальним гетьманом, який протистоїть зраднику Тетері та політичному авантюристу Брюховецькому. Шрам як людина з державним мисленням протиставляється стихійній позиції Кирила Тура, для якого закони серця є головними. Шрам-патріот, людина з високими духовними ідеями, протистоїть Череваню з його виключно матеріальними і фізичними задоволеннями. Петро з домінантою сімейного щастя є протилежним гетьману Сомку, для якого головним є служіння державі. Хуторянин Черевань протистоїть поміщику Гвинтовці; божий чоловік як філантроп і проповідник гуманізму, чистого сумління — Шрамові, для якого головною є національно-об'єднуюча діяльність. Пугач із його чітким дотриманням запорізьких звичаїв протистоїть отаману Туру, а як речник соціальної рівності й демократизму — Шрамові з його ідеєю суспільної ієрархії. Автор не отожднює себе з жодним із персонажів. Він толерантно ставиться до всіх, але найближчими для нього є ідеї Шрама й Сомка щодо об'єднання нації, думки божого чоловіка з його закличками творити у душі спокій і гармонію, Петра й Лесі з їх прагненням до сімейного щастя. Як пише Д. Чижевський, «Куліш не менше „символіст“, ніж Шевченко, — за картиною бурхливих подій

і боротьби різних людей він бачить щось глибше, загальне, боротьбу „правди та кривди“; символічні для нього і співи кобзаря; пісні його „як чари“, він сліпий, як Гомер, та „бачить те, що видючий зроду не побачить“; символічна і постать такого земного Іванця Брюховецького — його згубна агітація ніби якісь „чари“. Символічні краєвиди — ніч, від якої „думка“ розжовріє, як від Божого слова“, „Київ — Єрусалим“ ... Символічні і постаті запорожців, що, при всіх їх реальній масивності, „як той сон“, бо їм „усе ... дурниця: чи жити, чи вмерти...“» [8, 422].

Відповідно до реалізації мети автор творить два типи персонажів. Представники першого належать до певних історичних прототипів, а представники другого типу створені відповідно до сюжету твору. Водночас усі вони мають історичних прототипів, тобто почерпнуті з реального життя. Автор намагається акцентувати увагу на своїй особливій прихильності до двох типів героїв. Головні герої роману Куліша є цілком самодостатніми характерами, з власними поглядами на життя, ставленням до певних суспільно-історичних подій, власною життєвою філософією і переконаннями. Це цікаві психологічні типи, переконливі суспільні характери. Кожен із них є носієм певної ідеї, має свою позицію, система яких відображає уявлення самого автора, його суспільно-політичні та морально-етичні переконання і настанови.

ДЖЕРЕЛА

1. Білецький О.І. Українська проза першої половини XIX століття: (від Г. Квітки до прози «Основи») / О.І. Білецький // Збір. праць: у 5 т. — К. : Наукова думка, 1965. — Т. 2. — С. 148–197.
2. Гончар О.І. Українська література передшевченківського періоду і фольклор / О.І. Гончар. — К. : Наукова думка, 1982. — 312 с.
3. Гуфельд В. «Чорна рада» П. Куліша / В. Гуфельд // Куліш П.О. Чорна рада. Хроніка 1663 року. — К. : Державне літературне вид-во, 1939.
4. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / М.П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні парці: у 2 т. — К., 1970. — Т. 2.
5. Костомаров Н.И. По поводу книг: «Чорна рада, хроніка 1663 р.» і «Проповеди на малоросійском языке» протоієрея В. Гречулевича / Н.И. Костомаров // Современник. — 1858. — Т. 67. — Кн. 1, отд. 2 — С. 1–28.
6. Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60-х років XIX століття / Євген Нахлік. — К. : Наукова думка, 1988. — 318 с.
7. Петров В.П. Вальтерскоттівська повість з української минувшини / В.П. Петров // Куліш П.О. Михайло Чарнишенко. — К. : Сяйво, 1928. — С. 5–35.
8. Чижевський Д. Історія української літератури / Дмитро Чижевський. — Тернопіль : Феміна, 1994. — 479 с.

В статье рассматриваются особенности авторской интерпретации исторических образов в романе П. Кулиша «Чорная рада». Ставится акцент на главных чертах творческого мировоззрения автора, определяющие специфику осмысления им знаковых персонажей национального бытия. Доказано, что главные герои романа есть полностью самостоятельными характерами, с собственными взглядами на жизнь, отношением к определенным общественно-историческим событиям, жизненной философией и убеждениями.

Ключевые слова: П. Кулиш, роман «Чорная рада», авторская интерпретация, исторический образ, самостоятельный характер, психологический тип.

This article deals with the specificity of author's interpretation of historical images in the P. Kulish's novel "The Black Council". It is underlined that dominant features of the creative outlook of the author were determined in his interpretation by the reality of the nation's life. It is proved that main characters in the novel by Kulish are independent characters, they have their own outlook, attitude to political and historical events, life philosophy and convictions.

Key words: P. Kulish's, novel "The Black Council", author interpretation, historical image, independent character, psychology type.

УДК 82–3: 398 «XVIII»

Жанна Янковська

ФОЛЬКЛОРИЗМ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ СТИЛЬОВИЙ ЗАСІБ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Фольклоризм — це термін, який вживається для означення полісемантичного поняття двох рівнів: «генетичного» та «функціонального». У цій статті нас цікавить саме перший рівень вияву фольклоризму. Використання фольклоризму як стилістичного засобу у літературній прозі першої половини XIX століття сприяє не лише сприйняттю цих творів широкими масами населення, але й наближенню її до народно-естетичного ідеалу.

Ключові слова: фольклоризм, українська проза першої половини XIX століття, словесна творчість, стильовий засіб, різні форми та способи вияву фольклоризму.

У літературознавстві кінець XVIII — початок XIX століття, як відомо, прийнято називати періодом нової української літератури, оскільки, увібравши в себе весь попередній досвід, вона будувалася на абсолютно інших методологічних принципах, які були покладені в основу творчості її фундаторів-класиків: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Марка Вовчка, М. Костомарова, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, І. Франка та багатьох інших.

У цей час в середині літературних напрямів виникають численні стильові течії як бурлеск, сентименталізм, романтизм, реалізм та інші, які, переплітаючись та доповнюючи одна одну, являють собою складний комплекс різноманітних форм та засобів ідейно-естетичного сприйняття і відображення дійсності. Не можна не згадати й про розвиток літературних жанрів у цей період. Саме тому літературний процес XIX століття загалом та творчість окремих письменників зокрема були і залишаються невичерпним джерелом для дослідників.

Мета статті — дослідити стилістичний статус фольклоризму як одного із визначальних засобів української художньої прози першої половини XIX століття. Маємо на увазі насамперед україномовні твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Ганни Барвінок, М. Шашкевича, Марка Вовчка, в яких щодо зазначеної мети в контексті жанру визначаються спільні риси, засоби та напрями творчості.

У такому аналітичному ключі для компаративного аналізу на предмет фольклорної стилізації художнього тексту можна, вважаємо, використати й ранні оповідання М. Гоголя, які увійшли до його збірки «Миргород». Вони, хоч і написані російською мовою, проте не лише відображають українську дійсність, національний спосіб буття, але й повністю відповідають поетиці та критеріям внутрішньої побудови тексту із використанням фактично повного арсеналу трансформованих засобів української народної творчості. Цим творам, як і писаним у цей час українською мовою, у повній мірі притаманний фольклоризм як стильовий засіб.